

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ, Београд
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

„Не скретати пажњу на себе“ – да ли је и за кога је интеграција миграната важна? Горанци у Београду*

У тексту разматрам питање процеса интеграције припадника горанске заједнице који су се доселили у Београд током или непосредно након 1999. године, односно у периоду рата на Косову. Процес интеграције припадника горанске заједнице сматрам посебно значајним због тога што је у питању релативно малобројна заједница која није призната као мањинска у Србији. Припадници горанске заједнице су сврставани у категорију интерно-расељених лица јер су долазили са територије која је била саставни део једне државе (СР Југославија). О интеграцији се најчешће говори као о комплексном и вишедимензионалном постмиграцијском процесу. У раду полазим од тога да процес интеграције не представља појаву *sui generis*. У том смислу подржавам критички став схватања тог процеса. То је једним делом утицало и на то да се у истраживању и раду фокусирам на перцепцију процеса интеграције која проистиче из искуства самих миграната. Путем анализе наративног дискурса миграната желим да покажем које су особености процеса интеграције припадника горанске заједнице у Београду и уједно укажем на недостатке интеграцијске политике коју је држава спроводила.

Кључне речи: миграције изазване ратом, интерно расељена лица, процес интеграције, Горанци, Београд.

"Do not Draw Attention to Yourself" – Is the Integration of Migrants Important, and for Whom Is It Important? Gorani People in Belgrade

In this paper, I discuss the question of the process of integration of the Gorani people who moved to Belgrade during or immediately after 1999, or during the war in Kosovo. I consider the process of integration of members of the Gorani community particularly important because it is a relatively small community not officially recognized as a minority in Serbia. Members of the Gorani community were turned into a category of internally

* Овај рад представља резултат истраживања на пројекту „Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси“ (бр. 177027), који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Р Србије.

displaced persons because they came from a territory that constituted a part of the same state (FR Yugoslavia). Integration is often referred to as a complex and multi-dimensional post-migration process. In this paper, I proceed from the fact that the integration process does not represent a *sui generis* phenomenon. In that sense, I support the critical attitude towards understanding this process. This has partly contributed to the fact that in the research I focused on the perception of the integration process resulting from the experience of the migrants themselves. Through analysis of narrative discourse, I present the specificities of the process of integration of members of the Gorani community in Belgrade. At the same time, I point out to the shortcomings of the integration policy implemented by the state.

Key words: migration caused by the war, internally displaced persons, the integration process, Gorani people, Belgrade.

Увод

Ситуација коју бележим у оквиру горанске заједнице у Београду једна је од оних које показују да пројекти и стратегије процеса интеграције миграната који немају обезбеђена адекватна средства за њихову реализацију не доносе предвиђене резултате. Пројекти који су предложени од надлежних институција у друштву пријема нису довољан показатељ да је друштву пријема стало до тога да се процес интеграције спровде и успешно заврши. О интеграцији се најчешће говори као о комплексном, вишеслојном и вишедимензионалном постмиграцијском процесу (в. Penninx and Garces-Mascarenas, 2016). Оно што наводи на размишљање није питање одлика тог процеса, већ то што се уочава несклад између дефиниције појма и онога са чим се сусрећемо у пракси. Питање процеса интеграције миграната није једино поље на којем се уочава поменута неусаглашеност, већ једно у низу оних код којих се јасно може уочити потреба да се теоријски, правно и формално поставе оквири за то што називамо процесом интеграције, иако то није кључ за реализацију самог процеса. У том смислу се јављају многа питања, у првом реду питање да ли је, зашто је и коме је интеграција миграната уопште важна.

Шта интеграција значи мигрантима и како је они виде кључна су питања на која желим да дам одговоре. Другим речима, фокус у истраживању и раду је био усмерен на мигранте, на њихову перцепцију процеса интеграције која проистиче из њиховог искуства. Нагласак је дакле на „(...) субјективизацији интеграцијског процеса, тј. перцепцији интеграције с полазишта самог мигранта (усп. Esser 2001, 16, према Penninx i Garces-Mascarenas 2016, 13)” (Jurković i Rajković Iveta 2016, 148).

Мигранти чију интеграцију сагледавам у раду при доласку у средину пријема сврстани су у категорију интерно-расељених лица јер су досељени из Горе, тј. са простора који је у државно-правном смислу припадао тадашњој држави (СР Југославија). Другим речима, миграција је потекла у оквиру једне државе. То је значајно утицало на статус који мигранти добијају након досељења у Београд. Наведено се може посматрати као предност у процесу адаптације и интеграције, јер они у формално-правном погледу нису страни

у друштву пријема, будући да имају држављанство и користе службени језик који користи већинско становништво. Средина у коју су досељени им, самим тим, није у потпуности страна. Може се рећи да је за њих средина у коју су досељени уједно била „близу” и „далеко” (Pucelj 2014, 14, прев. аутор). У том смислу је процес о којем говорим унеколико другачији од процеса интеграције миграната који се у средини пријема могу сматрати *потпуним* странцима у сваком погледу (в. Pucelj 2014, 13–15). Наведено чини такву ситуацију додатно инспиративном за истраживање процеса интеграције, поготово уколико се претпоставља да је он нужно двосмерног карактера (Bešter 2003; Jurković i Rajković Iveta 2016 (a)) и да се под појмом *интеграција* подразумева да мигранти могу слободно да практикују културне особености средине из које долазе у средини пријема (Vrečer 2007, 36, у: Pucelj 2014, 21).

Интеграција – политике и стратегије

„У еуропском се контексту о интеграцији имиграната у земље усељавања почело писати касних 1970-их и раних 1980-их година. У међувремену су различите државе осмишљавале интеграцијске политике (уп. Geddes 2003; Brochmann i Hammar 1999) којима се уређују начини укључивања имиграната у друштво примитка и истодобно покушавају избјећи дотадашњи процеси асимилације и сегрегације. Полазило се од замисли да имигранте из других култура, што укључује и друкчију језичну и вјерску припадност, треба повезати у цјелину уз узајамно прилагођавање и прихваћање. Притом се кретало од начела културног плурализма (Brubaker 1992; Heršak 1998, 84). Сукладно с имиграцијским политикама те с (не)показатељима њихове примјене, растао је број знанствених промишљања што све интеграција треба укључивати (нпр. Favell, Geddes, Penninx, Heckmann i Schnapper, Hollifield итд.).” (Jurković i Rajković Iveta 2016, 148). Дошло се до закључка да је „(...) за укључивање имиграната у друштво примитка нужен двосмјеран процес у којем се путем интеракције имиграната и домицилног становништва прихватају и размјењују различити културни садржаји и поштују различитости (Goodman 2010), те да је нужно међудјеловање институционалних структура и самих миграната (Brubaker 1992).” (Jurković i Rajković Iveta 2016, 149). Сматра се такође да интеграција треба да представља „процес – који има за циљ јачање односа унутар друштвеног система и увођења нових актера и група у систем и његове институције” (Pucelj 2014, 22, прев. аутор). Постоји мишљење да процес укључивања миграната у средину досељавања представља „дугогодишњи процес” (Penninx and B. Garcés-Mascareñas 2016, 18, прев. аутор). „Главни циљ интеграцијских политика је укључивање досељеника у друштво пријема на такав начин (...) да постану функционална карика, да равноправно сарађују у његовом развоју и да имају могућност самосталног живота,” (Bešter 2003, 2, прев. аутор) Наведено подразумева укључивање досељеника у друштво пријема на начин који им омогућава подједнак приступ и могућности за запослење, за решавање стамбеног питања, обезбеђивање социјалног и здравственог осигурања, право на школовање итд. То уједно значи да

мигранти имају могућност употребе свог језика, као и практиковања културе своје заједнице (Pucelj 2014, 22). Наводи се такође да: „(...) деловање интеграцијске политике мора да буде усмерено на обе популације да би се постигли предвиђени циљеви,” (Bešter 2003, 2, прев. аутор). Сматра се да је код интеграције интерно-расељених лица тешко „(...) дефинисати јасну границу између интеграције и повратка као дугорочних или одрживих решења, посебно због тога што је интеграција животни процес који се одвија од тренутка доласка и не искључује остале видове одлука,” (Savet za izbeglice, 2006, резиме). У документу који је објавио Српски савет за избеглице се наводи да „најзначајнији фактори за доношење одлуке које избеглице наводе јесу стабилна политичка ситуација у земљи, сигурност породице, здравствена заштита, могућност запослења и јавно опредељење политичких лидера да подрже интеграцију,” (Savet za izbeglice, 2006, резиме). “Као трајно решење за интерно расељена лица са КиМ наводи се искључиво повратак, премда је то у садашњим околностима веома компликовано и због безбедоносних разлога често немогуће. Разлог за то је чињеница да је интеграција ових људи у Србији без КиМ осетљиво политичко питање, везано за питање коначног статуса Косова. Независно од тога, међутим, време које они проводе у расељеништву доноси проблеме веома сличне онима које и избеглице имају у процесу интеграције – потреба да се има кров над главом, стекне приход и буде прихваћен од локалног становништва,” (Savet za izbeglice, 2006, резиме).

Имајући у виду напред наведено, у тексту разматрам особености интеграције припадника горанске заједнице који су имигрирали у Београд током 1999. године.

Теоријска полазишта и истраживање

Познато је да многи научници „одбацују коцепт интеграције тврдећи да је у основи веома нормативног и телеолошког карактера” (Penninx and Garces-Mascarenas 2016, 26, прев. аутор). Упркос томе, тај концепт се поставља као средишње питање у оквиру многих студија и расправа (Penninx and Garces-Mascarenas 2016, 26). Полазим од тога да процес интеграције не представља појаву *sui generis*. У том смислу, подржавам критички став схватања тог процеса (в. Penninx and Garces-Mascarenas, 2016, 11–13). Другим речима, прихватам тај концепт као аналитичку категорију, не желећи притом умањити или пренебрегнути значај оних радова у којима аутори настоје, анализирајући различите теоријске поставке, објаснити суштину и значај тог процеса. Основна дефиниција интеграције претпоставља следеће аналитичке димензије: правно-политичку, социо-економску, културно-религијску (в. Penninx and Garces-Mascarenas, 2016, 14). „Важно је имати у виду да те три димензије нису у потпуности независне једна од друге.” (Penninx and Garces-Mascarenas, 2016, 15, прев. аутор) У том погледу је намера истраживања била сагледати „(...) не само шта имигранти раде, с ким комуницирају, и како се идентификују, већ и колико су прихваћени и како су позиционирани у свакој од наше три димензије.” (Penninx and Garces-Mascarenas, 2016, 14, прев. аутор).

Значајно је посматрати интеграцију као процес који може да постоји а да нема резултата, уколико се појединац сам (свесно) не укључи у тај процес. У том смислу, прихватам став да успешност интеграције треба посматрати на нивоу појединца (Lindo 2005, 11, и: Penninx and Garces-Mascarenas, 2016, 12). Степен интеграције у оквиру једне димензије не подразумева исти степен у оквиру друге две, са тим да постоји вероватноћа да ће успешност интеграције у оквиру прве димензије олакшати интеграцију у оквиру друге и треће димензије, на шта нас упућују Пенинкс и Гарсез-Маскаринес (Penninx and Garces-Mascarenas 2016, 14–19). У том погледу имам у виду да постојање одређених институција не значи да је интеграција могућа и уједно постигнута. „Интеграција досељеника се одвија стално у свим друштвима неvezано за то да ли формална интеграцијска политика постоји, односно не постоји, с тим да одговарајући формално-правни оквир сигурно доприноси бржем и ефикаснијем интеграцијском процесу,” (Bešter 2003, 2, прев. аутор). Премда је увек потребно имати у виду да могућност добијања држављанства не имплицира интегрисаност, рецимо, односно не мора да значи да је особа која је добила држављанство интегрисана. У том смислу не треба стављати знак једнакости између објективних показатеља интегрисаности (држављанство, запослење, социјално осигурање итд.) и субјективног доживљаја који имају мигранти о својој интегрисаности (перцепција интегрисаности на индивидуалном нивоу).¹ Потребно је такође имати у виду да се не интегришу сви мигранти на исти начин, истим интензитетом и у истој мери. Другим речима, нису само објективне околности те које процес интеграције отежавају или олакшавају, већ у том процесу велику улогу има индивидуа са својим потребама, жељама, ставовима итд. На ту чињеницу упућују такорећи сви аутори који су процес интеграције сагледавали аналитички и критички (в. Kaša 2009; Penninx and Garces-Mascarenas, 2016).

Тема коју разматрам у овом раду само је део резултата истраживања спроведеног у оквиру горанске заједнице у Србији. Истраживање у периоду од 2012. године до сада подразумевало је обављање интервјуа са члановима горанске заједнице који живе у Београду. Београд је место истраживања, пре свега због тога што је већина Горанаца који живе у Србији настањена у Београду.² Упркос томе, овде се не посматрају локалне политике интеграције

¹ Ту ситуацију добро дефинише наслов излагања: „Citizenship *de jure* vs. Integration *de facto*“ које су М. Рајковић Ивета и Р. Јурковић одржале на конференцији: „Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe“ у Загребу 10.11.2016. http://www.imin.hr/c/document_library/get_file?uuid=08186372-10e1-4121-9369-0132bd2466ef&groupId=10156

² Судећи према подацима Пописа 2011. у Србији живи 7767 припадника горанске заједнице, а од тога их 5328 живи у Београду (Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији) http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%202.pdf.

Постоје подаци да се више од 34 одсто миграната (6750) из Гора населило у Београду (Хасани 2003: 63, Hasani 2011: 316, 320). У Београд су имигрирали у првом реду Горанци који имају у овом граду родбину (Hasani 2011: 316).

(в. Penninx i Garcés-Mascareñas 2016, 194), већ се разматра питање конкретних резултата примене националне политике и стратегија у оквиру процеса интеграције припадника горанске заједнице у Београду. Другим речима, ово истраживање може да се сагледа као покушај сагледавања примене националне интеграционе политике на локалном нивоу. Београд је главни град Србије и та чињеница се такође узима у обзир као важан моменат у истраживању. Сагледано са аспекта миграната – у овом граду је горанска заједница најбројнија, у односу на друге градове у Србији. Са аспекта друштва пријема – Београд је центар у административном, политичком, економском и културном погледу. Караткерише га разнолика етничка, национална и религијска структура становништва (Попис 2011).

Наративи саговорника представљају основни извор за истраживање и то „у форми која је прилагођена етнографском истраживању” (Златановић 2011, 80). Томе увелико доприноси чињеница да проблематика која се разматра у раду није будила интересовање домаће научне јавности. Истраживања која је обављао Харун Хасани представљају посебност у том погледу. Премда се радови Х. Хасанија тичу пре свега питања миграција, а не и постмиграцијских процеса. Истраживања постмиграцијских процеса које сам обављала у Београду и Тугину представљају за сада посебност у том смислу. Исказе саговорника је донекле било могуће проверити подацима који се наводе у Попису становништва, затим у новинским текстовима, као и у службеним извештајима појединих државних институција.

Горанци су приликом досељења у нову средину сврставани у категорију интерно-расељених и прогнаних лица. Питање њихове интеграције сматрам важним из више разлога, а пре свега због тога јер се ради о релативно малобројној етничкој заједници унутар Србије која нема статус признате мањине. У раду настојим да покажем како је текао процес интеграције припадника горанске заједнице, односно које су његове карактеристике и у ком сегмент се може сматрати да је успешно завршен³. Процес интеграције сам посматрала у оквиру правног, економског, културног и религијског контекста. Навела сам да је у раду „нагласак на субјективизацији интеграцијског процеса, тј. перцепцији интеграције с полазишта самог мигранта (усп. Esser 2001, 16, према Penninx i Garcés-Mascareñas 2016, 13),” (Jurković i Rajković Iveta 2016, 148).

Процес интеграције – друштвена пракса

Миграције из Горе су одувек биле подстакнуте економским и политичким приликама у Гори, као и ширем региону. Интензивно исељавање је забележено у периоду између 1999. и 2002. године (Хасани 2003, 62). Економска криза 90-их је интензивирала миграције Горанаца из Горе.

³ О успешности процеса интеграције судим на основу наративног дискурса миграната, извештаја појединих институција надлежних за интеграцију миграната, као и на основу појединих новинских текстова.

Саговорници повећан интензитет миграција сматрају последицом рата и политичких промена на Косову током и након 1999. године (уп. Mindak-Zawadzka 2007, 213–225; Derans i Žeslen 2011, 103–113; Schmidinger 2013). У образложењу наводе да је Гора била самостална општина са седиштем у Драгашу до 1999, односно све до доласка снага КФОР-а, и да је велики број припадника горанске заједнице који су били запослени у здравству, школству и полицији остао тада без запослења или су били под различитим врстама притиска (в. Ђорђевић Црнобрња 2015 (6), 565–579).⁴ Поједини саговорници поменути период наводе као пример најбројнијег исељавања појединаца и породица из Горе. Сматра се такође да се није десило до тада да Горанци „пођу у свет као прогнана лица“ (Хасани 2003, 62).

Миграције су текле из правца Горе (Косова) према Београду и оним градовима у Србији у којима је живео неко од сродника или блиских пријатеља миграната. Горанци који су емигрирали у Србију током 1999. сврставани су у категорију прогнаних и интерно-расељених лица. Они су имали статус држављана СРЈ, јер је територија са које су емигрирали (Гора) тада била у саставу поменуте државе.

Добијање статуса интерно-расељених лица представљало је у првој фази интеграције једино могуће решење за већину припадника горанске заједнице. Прихватили су га као привремено решење. Наведено је представљало олакшавајућу околност у процесу интеграције. То ипак не значи да се нису сусретали са одређеним потешкоћама приликом настојања да формално-правно регулишу свој статус грађана Србије. Саговорници наводе да су први проблеми искрсли приликом пријављивања пребивалишта, јер документација коју су поседовали у тренутку досељења није била потпуна. Ту препреку није било могуће брзо и лако савладати, јер се матичне књиге нису налазиле у Београду, већ у појединим општинама на југу у Србије. У прилог наведеном иде следеће запажање: „У многим случајевима расељени немају лична документа којима доказују свој идентитет и статус, или радне исправе. Ово је последица и логистичких и финансијских тешкоћа у вези са прибављањем или заменом докумената у општинским канцеларијама које су са Косова и Метохије измештене у градове у централним деловима Србије. До друге половине 2005. године расељени су морали да путују до појединих градова у Србији да би добили извод из матичних књига рођених или извод из земљишних књига. Српски савет за избеглице у свом извештају из 2006. наводи такође: „Додатни проблем представља и то што неке књиге нису ни донесене са Косова и Метохије, или су уништене. Невладине организације преко својих канцеларија на Косову и Метохији раде на прибављању разних докумената, али проблем је што се у Србији не признају УНМИК-ови обрасци

⁴ Деранс и Жеслен у вези са том ситуацијом пишу: „Случајеви дискриминације нису ретки, а добити посао кад је више од 50% житеља нове државе незапослено равно је чуду,“ (Derans i Žeslen 2011, 31). И настављају: „Будући да их једни сматрају Албанцима који говоре једним словенским дијалектом, а други издајницима који су се продали Србима, Горанци производе предрасуде (...), попут свих мањинских народа који су запали у замку укрштених идентитетских захтева“ (loc.cit.).

за дипломе нити М4 обрасци за пензије. Међусобно признавање докумената, размена матичних књига и пензионе архиве допринели би решавању ових проблема.” (Savet za izbeglice, 2006, 16). Другим речима, настојали су да стекну лична документа како би се стекли услови за даљу интеграцију. Временом се повећавао број Горанаца који су стекли лична документа. У томе су се ослањали и на неформалне мреже социјалних односа. То ипак не значи да су добијањем тог, условно речено, новог статуса нестале и потешкоће које су имали у процесу интеграције. Испоставља се да „искуства бројних држава показују да је за успешну интеграцију досељеника потребно више од формалне равноправности и изједначавања права досељеника са правима држављана. Потребна је активна улога државе приликом стварања услова за интеграцију, потребна је добро осмишљена интеграцијска политика са конкретним активностима који помажу досељеницима да преброде оне потешкоће које се јављају на почетку процеса укључивања у нову животну средину и које им омогућавају да се касније равноправно укључе у све сфере друштва,” (Bešter 2003, 13, прев. аутор).

Отежавајуће околности су се јављале и у осталим димензијама и фазама интеграције. Према мишљењу саговорника, томе је увелико допринела политичка и економска криза у Србији и региону. Оне су успоравале и отежавале економску интеграцију. Једним делом, захваљујући томе што „сви програми стамбеног збрињавања и економског осамостаљивања у Србији постављају као услов стечено држављанство или бар поднет захтев за стицање држављанства” (Savet za izbeglice, 2006, резиме). А другим делом, због тога што „У контексту осиромашеног друштва, економска интеграција избеглих и расељених је веома отежана, а без јачања економије безмало је немогуће спровести Националну стратегију за решавања проблема избеглих и расељених лица, према којој су запошљавање и економско осамостаљивање избеглица један од најважнијих циљева,” (Savet za izbeglice, 2006, 19). Стећи лична документа, право на социјалну и здравствену заштиту, као и запослење се наводе као неупоредиво важни моменти у процесу адаптације у нову средину (в. Bešter, 2013; Pucelj, 2014).

Пуцеља у вези са тим износи следећу констатацију: „(...) запослење у оквиру формалног тржишта рада (институционална димензија) зависи од језичке компетенције (културна димензија), која може да зависи од обима друштвене мреже односа коју појединац има и од расположивих могућности за учење и практиковање службеног језика у средини пријема (социјална димензија)” (2014, 23, прев. аутор). Уједно се додаје да „језичка компетенција може да утиче на формирање социјалне мреже односа у смислу да уколико није адекватна може да допринесе повећању осећаја изолованости и да на тај начин води ка гетоизацији и маргинализацији по ентитичкој основи (идентитетска димензија) (Korys, 2005, str. 32)” (према: Pucelj 2014, 23, прев. аутор).

Саговорници су истицали да је економска интеграција представљала важан корак ка даљој интеграцији, односно интеграцији у социјалном и културном контексту (уп. Vrečer 2007, 91, према: Pucelj 2014, 25). Поједини

саговорници су сматрали да се досељеници који су запослени брже интегришу у друштво пријема. У вези са тим један саговорник наводи: „Посао је корак ка интеграцији.“⁵

Међутим, саговорници имају различите перцепције економске интеграције, у смислу сагледавања целокупне ситуације. Једнима је запослење примарно ради обезбеђивања средстава за живот, а други запослење и материјалну сигурност, осим наведеног, сагледавају и као предуслов за даљу интеграцију. Претпостављам да разлика настаје због перцепције интеграцијског процеса, шта се очекује и какви су планови у вези са интеграцијом у целини. Поједини саговорници су наводили да је Горанцима примарно да се запосле и да зарађују, а да их укључивање у поједине институције у сфери политике и културе не интересују нарочито и да је због тога интеграција у том домену слабије изражена. Наведено доводим у везу и са запажањима која се тичу образовног нивоа припадника горанске заједнице. Саговорници наводе да се тек у последњој деценији 20. века уочавају промене по том питању јер се све више младих одлучује за наставак школовања након завршене средње школе.

Саговорници су уједно износили став да је за успешну економску интеграцију важно да се комуникација на српском несметано одвија:

„значи језик добро зна, све је то услов да ви будете прихваћни“.⁶

Велика већина припадника горанске заједнице је и пре доласка у Београд користила српски у службеној комуникацији. Научили су га током школовања. На основу тога може се претпоставити да им језик није представљао препреку у процесу интеграције. Међутим, обим и интензитет употребе српског су увелико зависили од тога колико су појединци користили тај језик након завршеног школовања. Наиме, у Гори се у приватној комуникацији, односно у комуникацији која се одвијала у приватном окружењу, користио горански говор, тј. *нашински* (в. Младеновић 2001). Другим речима, он је већини миграната представљао први језик комуникације, а српски други. При том, горански представља локални говор у којем доминира западномакедонски дијалекатски тип (в. Младеновић 2001). Другим речима, у питању је дијалекат који се разликује од књижевне форме српског језика. Због тога је било неопходно да се познавање српског подигне на виши ниво. Држава није предвидела потребу да мигранти који припадају интерно-расељеним лицима уче официјелни језик, јер су долазили са територије на којој се настава одвијала на српском језику. Није се предвидела могућност да је за успешну интеграцију ове групе миграната недовољно пасивно познавање српског. Мигранти су се тако суочавали са извесним потешкоћама приликом комуникације која се одвијала на официјелним

⁵ Према речима саговорника рођеног 1950. године у Гори. Разговор је вођен 2013. године у Београду.

⁶ Према речима саговорника рођеног 1950. године у Гори. Разговор је вођен 2013. године у Београду.

местима и због тога доживљавали непријатности (Ђорђевић Црнобрња 2014 (а), 101–116). Једну од стратегија за превазилажење ове препреке представља настојање да се српски користи као примаран језик комуникације и у приватном окружењу. Уколико то значи да се горански потискује из свакодневне употребе, онда таква пракса свакако не би смела да се прихвати као решење за усавршавање српског језика. Поготово ако имамо у виду да се у приватној сфери најчешће користи дијалекатска форма српског, односно да је његову књижевну форму могуће научити током школовања. Упркос томе, у наративном дискурсу већине саговорника је јасно изражена интенција да се интегришу на начин који ће омогућити да се разлике између њих и друштва пријема сведу на минимум:

„Често пута је – дај да наставимо (*мислећи на употребу српског у јавној сфери, уместо горанског, прим. аутор*), да не откривамо да смо нека посебност овде (...) – зашто да одскачем од средине?”⁷.

Поједини саговорници су наводили да је подизање нивоа језичке компетенције на српском важно за припаднике горанске заједнице јер, између осталог, увећава осећај сигурности када се борава изван приватног окружења. Следи да између интегрисаности и осећаја сигурности постоји веза. Судећи према истраживању – виши степен толеранције од стране већинског становништва представља један од важних услова за успешан процес интеграције припадника горанске заједнице у средину пријема. Међутим, пракса показује да државне институције од јавног значаја не улажу много средстава и труда у том правцу. Недовољно ефикасна помоћ државе је евидентна и у неким другим сегментима интеграције припадника горанске заједнице у средину пријема. Практика показује да су се Горанци од момента досељења у Београд па надаље ослањали на неформалну мрежу односа, тј. на сроднике и пријатеље који живе у Београду дуги низ година. Горанци са којима сам разговарала су и рачунали на ту врсту помоћи у процесу адаптације и интеграције у нову средину.⁸ Помоћ сродника и пријатеља је била нарочито велика приликом решавања стамбеног питања и запослења,

⁷ Према речима саговорника рођеног 1947. године у Гори. Разговор је вођен 2012. године у Београду.

⁸ У вези са тим се могу разматрати и питања везана за концепт помоћи. Дакле, није случајно да су се припадници горанске заједнице досељавали управо у Београд. Саговорници наводе да су место досељавања бирали у односу на то да ли у том граду живи неко од родбине или пријатеља на чију помоћ могу да рачунају. Наведено сматрам важним јер указује на перцепцију пружања помоћи, односно на схватања и представе о томе ко је дужан да помогне, односно од кога се помоћ очекује. Помоћ се у првом реду очекује од сродника, а тек потом од државних установа. Другим речима, веће је поверење у сроднике (неформална мрежа односа), него у државне институције. Наведено говори, са једне стране, о схватању улоге сродника при пружању помоћи, а са друге о перцепцији улоге државних институција у процесу интеграције. У питању је тема која захтева свеобухватнију сагледавање и анализу концепта помоћи и због тога остаје да јој се посвети више простора у посебном раду.

односно у сфери која се иначе сматра критичном у оквиру процеса интеграције (в. Каја 2009; Беџер 2003; Ручелја 2014).

Највећи постотак Горанаца који су мигрирали у Београд данас живи у једном приградском насељу (Борча, општина Палилула) (в. Попис 2002).⁹ Саговорници су наводили да је то последица чињенице да је цена грађевинског земљишта и станова у том насељу била изузетно повољна. Већина миграната је решила своје стамбено питање изградњом куће у том, или евентуално у неком другом приградском насељу. Купити стан у граду је представљало инвестицију коју већина миграната досељених у Београд крајем 90-их није могла себи да приушти. Сматрам да је важно истаћи да цену грађевинског земљишта и станова у Борчи није диктирала држава или локална управа са намером да помогне мигрантима, већ је она формирана у односу на остале параметре, као што су удаљеност од града, степен развијености инфраструктуре итд.

Истакла сам да су сродници и пријатељи пружали помоћ мигрантима и приликом запослења. Саговорници наводе да су се у првој фази интеграције запошљавали пре свега мушки чланови породица, и то углавном у оквиру приватног сектора или неформалног тржишта рада. У образложењу наводе да је то последица економске кризе у држави пријема, али и тога што надлежне институције нису примениле адекватну стратегију која би омогућила мигрантима равноправан статус при запошљавању. У оквиру горанске заједнице се уочава родно условљена подела улога у породици. Саговорници наводе да је женина обавеза у првом реду да брине о породици и домаћинству. Наведено се може узети у обзир као одговор на питање зашто запослење женске популације није било од примарног значаја у процесу интеграције.

Исламска религијска заједница је одиграла извесну улогу у процесу интеграције пружајући хуманитарну помоћ мигрантима, премда политичка ситуација у периоду када је било актуелно интензивно досељавање Горанаца у Београд није остављала много простора за практикурање религијских садржаја изван приватног окружења. Мигранти су избегавали да испољавају свој религијски идентитет. Другим речима, постојале су извесне потешкоће при интеграцији у оквиру религијског контекста. Важно је рећи да оне постоје и данас, и то пре свега на нивоу појединца. Судећи према наративима саговорника – већина Горанаца настоји да прикрије свој религијски идентитет у оквиру комуникације на јавним местима и у формалним ситуацијама из страха да не доживе неку непријатност. Опрезност приликом испољавања религијског идентитета последица је лоших искустава које су поједини припадници горанске заједнице имали на јавним местима (градски превоз, чекаонице у Дому здравља, школе).

У вези са тим, саговорница препричава искуство које је имала њена старија кћерка у нижем разреду основне школе:

⁹ Попис 2002, Становништво према националној или етничкој припадности, са стањем од 21.08.2008. 22. стр.

Саговорница наводи како су другари из одељења подругљивим тоном постављали питања њеној кћерки у вези начина на који се она и њени укућани обраћају Богу, тј. клањају. Њена кћерка је након тог догађаја одбијала да иде у школу неко време. Осим тога, својој млађој сестри је казала да не говори у школи да је муслиманка. Саговорница мисли да је старија кћерка саветовала млађу са намером да је заштити од непријатности.¹⁰

Саговорници непријатне ситуације посматрају као последицу тога што имају муслиманска имена и/или презимена. Дешавало се да их други на основу тих маркера поистовећују са Албанцима (в. Ђорђевић Срнбрња и Krel 2014 (б), 765–778). То је последица непознавања културних и етничких особености Горанаца и њихове заједнице, сматрају саговорници. „Ту улазимо у домен стереотипа чије је једно од обиљежја управо пракса ‘затварања’ и искључења која симболички фиксира границе те искључује све оно што се не уклапа, што је различито (Hall 1997, 258),” (према: Jurković и Rajković Iveta 2016, 169).

Саговорници такође наводе да у насељу Борча нема џамије (постоји једна у центру Београда, удаљена око 15 км од центра насеља), већ се верски обреди обављају у кући која служи тој сврси. Уједно додају да у насељу постоје три основне школе и да је у свакој од њих омогућено похађање верске наставе за децу која припадају исламској религији.

Из разговора са једним од саговорника сазнајем да његова, као и већина друге деце не похађа верску наставу. У образложењу наводи да родитељи тиме настоје заштити своју децу од евентуалних непријатности (нпр. да их другари исмевају). Уједно додаје да верску наставу похађају она горанска деца чији су родитељи верници (редовно практикују верске обреде и одлазе на молитве у кућу која је предвиђена тој сврси).¹¹

У истраживању се показало такође да процес интеграције може да зависи и од следећег: „Ако су контакти између појединаца обојени предрасудама, интеракције могу бити непријатне и имају ограничен утицај. Уколико се на институционалном нивоу дешава да се запошљавање радника базира на стереотипима или предрасудама, последице за поједине имигранате могу бити веома негативне.” (Penninx and Garcés-Mascareñas, 2016, 15, прев. аутор). Наведено говори да то што је неке право и легално омогућено да постигне одређена права (на социјалну заштиту, становање, запослење, рецимо) и статус још увек не значи да неће постојати одређене потешкоће приликом реализације тих права, на шта указују, између осталих, Пенинкс и Гарсез-Маскаринес (Penninx and Garcés-Mascareñas 2016, 15-16). Потребно је имати у виду да постоје разлике у погледу нивоа у оквиру којег се посматра (мери) постигнута интеграција. Тако на личном нивоу она може да буде већа у

¹⁰ Од тога догађаја до данас је прошло више од 10 година. Разговор је вођен у Београду, у мају 2014. године, са Горанком која је рођена 1972. године у Београду.

¹¹ Разговор је вођен 2016. године у Београду са саговорником рођеним 1981. године у Београду.

односу на ниво заједнице (Penninx and Garcés-Mascareñas 2016, 15). Важно је такође имати у виду да постоје разлике с обзиром на то да ли је у питању јавни или приватни простор. Наведено се може објаснити и последицом следећег: „прихватање одређених облика различитости у приватном домену, али не, или само делимично, у јавном домену” (Penninx and Garcés-Mascareñas 2016, 15, прев. аутор). Припадници горанске заједнице су, у намери да се што брже и лакше интегришу у средину пријема, прибегли и *интернационализацији* личног идентификационог кода, о чему говори и следећи исказ:

„То је из практичних разлога, да помогнеш детету управо због те интеграције и све то, да оно не буде одбачено само због имена.”¹²

Поменута пракса је присутна међу млађом популацијом Горанаца, који својој деци дају *неутрална*, односно *интернационална* имена (Ана, Миа, Хана, Адријан итд.) (в. Ђорђевић Црнобрња i Krel 2014 (б), 765–778).

У оквиру културне интеграције миграната се суочавамо и са питањем одевања жена. Одевна пракса жена у Гори се није знатно разликовала од одевне праксе жена у Београду, поготово када је у питању одевање младих девојака и жена средње генерације. То није био случај са старијим женама, јер је њихово одевање у Гори подразумевало ношење одевних предмета који се у периоду њиховог досељења нису могли видети на улицама и јавним местима у Београду. Реч је, пре свега, о димијама и терлику, али и марами. Горанке су релативно лако пронашле решење – терлик (ручно израђен мантил црне боје) замениле су конфекцијски израђеним мантилом црне или браон боје, а димије класичним женским панталонама. Жене су примениле поменуту стратегију са жељом да се интегришу у средину пријема и тако избегну дистинкцију између њих и остале женске популације. Промена одевања је имала за циљ и да се предупреди било која врста непријатности или дискриминације. Брзо прихватање нове одевне праксе ипак не значи да Горанке нису осећале због тога извесну дозу нелагодности, односно да нису биле у конфликту са собом или члановима породице (Ђорђевић Црнобрња 2015 (а), 303–315). Могућност да се стари (*горански*) начин одевања практикује у оквиру приватног окружења и приликом боравка у Гори представљала је, у том погледу, олакшавајућу околност. Тако се пружала прилика за интеграцију без потпуног одрицања од *старе* одевне праксе, односно оне која је практикована у Гори.

Данас у оквиру горанске заједнице у Србији бележимо и појаву покривања жена, односно ношење фереце. Поменута пракса се може уочити само у оним градовима у Србији у којима муслиманско становништво представља већинску популацију (Нови Пазар, Тутин). Саговорници наводе да покривање није уобичајено код Горанки, поготово не у Београду (Ђорђевић Црнобрња 2015 (а), 303–315). Уједно наводе да се већина Горанки не покрива

¹² Према речима саговорника рођеног 1950. године у Гори. Разговор је вођен 2013. године у Београду.

ни у Гори. Праксу ношења фереце код Горанки доводе у везу са појавом која је позната у наративном дискурсу као вехабизам. Сматра се такође да је у питању пракса коју је *унета* у горанску заједницу из иностранства (Немачка, Аустрија), односно од стране оних припадника те заједнице који живе у Немачкој или Аустрији (в. Schmidinger 2013). Ношење фереце код Горанки је питање које се може тумачити у различитим контекстима. Није искључено да оно представља стратегију за коју се верује да ће омогућити бржу интеграцију у средини пријема,¹³ али није искључено да је покривање израз промене до које долази на индивидуалном нивоу, услед мењања жениног религијског уверења, као става и односа према религији (в. Šeta 2014, 55–64).¹⁴

Уместо закључка

На основу изнетог можемо закључити да су припадници горанске заједнице настојали да се релативно брзо интегришу у средину пријема. Економска интеграција је представљала примаран циљ, међутим, није била значајна сама по себи, већ се њоме, као и осталим димензијама у оквиру процеса интеграције, настојало да се створе услови који би омогућавали релативно безбедан и миран суживот са осталим грађанима Србије. „Не скретати пажњу на себе“¹⁵ и *помози себи и ближњима*¹⁶ јесу дискурси које су Горанци пратили све време након досељења, а њима се руководе и данас. Они нам могу послужити као образложење примене овде поменутих механизма и стратегија у процесу интеграције. Уједно се могу тумачити и као последица неадекватне помоћи и заштите миграната од стране државе пријема. Другим речима, показују у којој мери су надлежне институције биле ефикасне у настојању да се процес интеграције одвија без баријера и да се успешно заврши. Судећи према садашњим условима живота Горанаца који су се доселили у Београд крајем 90-их година 20. века и почетком 21. века, можемо закључити да је интеграција само донекле успешно завршена. Горанци су стекли основна грађанска права која имају и остали држављани Србије и, на основу тога, могућност решавања егзистенцијалних и осталих животних питања (образовање, запослење, социјална заштита). Упркос томе, наилазимо и даље на примере сегрегације припадника горанске заједнице, и то пре свега по основу религијске припадности. На основу тога следи закључак да процес

¹³ Покривање је могуће тумачити на овај начин када је у питању интеграција у средину са већинским муслиманским становништвом (пример Новог Пазара и Тутина у Србији).

¹⁴ Тематика која се тиче покривања жена муслиманске религијске припадности данас је изузетно сложена (Gavrilović 2007, 113–116; Đurović 2015, 821–838). Самим тим је и покривање Горанки потребно детаљније и свеобухватније размотрити у оквиру посебног рада.

¹⁵ Реченица је преузета од саговорника (рођен 1947. године у Гори) са којим сам разговарала у Београду у неколико наврата (2012–2015). Имигрирао је из Горе у Београд 1999. године.

¹⁶ У питању је реченица коју аутор изводи на основу емпиријског материјала (наратива саговорника).

културне интеграције Горанаца није у потпуности завршен. Неведено се може посматрати као последица неадекватне примене оних стратегија које се тичу регулисања питања узајамног прилагођавања и да су због тога потребне посебне активности (в. Bešter 2003, 18). Према Романи Бештер: „програми би требало да наглашавају да је интеграција процес који захвата и тиче се целокупног друштва; да се постарају за активности са којима ће се обавештавати и освешћивати јавност о процесу интеграције, као и подстицати представнике друштва пријема да у том процесу активно учествују. На ову последњу тачку се заборавља иако је подједнако важна за постизање циљева као и све остале,” (2003, 19, прев. аутор). У извештају Савеза за избеглице стоји: „Многе од ових проблема настојали су и даље настоје да реше или олакшају различити програми подршке избеглима и расељенима. Имајући у виду свеобухватност проблема, активности и програми усмерени на подршку интеграцији треба да се развијају у више праваца, те да подстичу синергију између различитих капацитета друштвене заједнице и могућности којима располажу избегли и расељени,” (Савет за избеглице 2006, резиме). Очигледно да добра воља постоји да се ствари решавају, али није сама по себи довољна.¹⁷ То води закључку да је једно концепт по којем је интеграција осмишљена као процес са свим својим особеностима и разрадама, а друго пракса. Концепт се уклапа у одређене контексте и у зависности од њих сагледава и разматра. У том смислу је правилније говорити о прихватању тог концепта од стране институција него ли о самој интеграцији. Људи следе одређене кораке приликом досељавања у нову средину и то онако како им то узрочно-последично намеће средина пријема, а на нама је да те поступке означимо као фазе интеграције и на основу изабраних параметара судимо о њеној мањој или већој успешности. Евидентно је да су свуда „присутне разлике између постављених циљева и постигнутих резултата интеграцијских програма, на основу чега можемо да закључимо да је активности интеграцијске политике потребно непрестано пратити, оцењивати и по потреби мењати” (Bešter 2003, 2, прев. аутор). Постојећа ситуација у погледу интеграције припадника горанске заједнице у друштво пријема показује да „Институције и организације, с друге стране, заједно стварају поље могућности и ограничења за појединце,” (Penninx and Garcés-Mascareñas, 2016, 18, прев. аутор). Степен интеграције у оквиру једне димензије не подразумева исти степен у оквиру осталих, с тим да постоји вероватноћа да ће успешност интеграције у оквиру једне димензије олакшати интеграцију у оквиру осталих димензија (в. Кауа 2009; Penninx and Garcés-Mascareñas 2016).

За успешну интеграцију миграната је од пресудног значаја да се друштво пријема припреми за прихватање других и другачијих, односно да се

¹⁷ У прилог томе је следеће: „Влада Србије усвојила је 2002. Националну стратегију за решавање питања избеглих и интерно расељених лица, која предвиђа деловање како на повратку тако и на интеграцији; спровођење ове стратегије у многим сегментима још није започело, услед недостатка финансијских средстава,” (Savet za izbeglice, 2006, rezime).

припреми за прихватање и поштовање културних разлика које постоје међу људима (Bešter 2003, 19–20). Уз то бих додала да је изузетно важно интензивно радити на томе да се друштво пријема пре свега упозна са културним особеностима *других*, тј. миграната, поготово онда када се рачуна на интеграцију као трајно решење, јер мигранти који се за стално настањују у средини пријема временом постају саставни део тог друштва, а чини се да то додатно захтева рад на упознавању особености њихове културе. Осим тога, потребно је имати у виду да се „интеграција дешава на локалном, микро нивоу, у различитим свакодневним контактима са становништвом које живи у одређеном крају (насељу). Уколико то становништво није спремно одиграти своју улогу у интеграцијском процесу онда ни остале мере и настојања неће имати жељене резултате” (Bešter 2003, 19–20, прев. аутор). Ситуација коју имамо са процесом интеграције припадника горанске заједнице у Београду пример је управо такве политике о којој говори Р. Бештер. Такво стање се једним делом може објаснити и чињеницом да не постоје програми који би били намењени „очувању језика и културе досељеника“ (Archibald 2002, 43) (у: Bešter 2003, 7, прев. аутор). Ситуација коју имамо у погледу интеграцијског процеса и укључивања припадника горанске заједнице у друштво пријема у Београду резултат је утицаја више различитих фактора. Упркос томе, сматрам да је за процес интеграције од изузетног значаја да се у средини пријема створе услови за двосмерну комуникацију. У нашем случају би то значило пре свега осмишљавање и континуирано финансирање примене стратегија које би на више нивоа истовремено друштву пријема омогућиле да упозна културне особености горанске заједнице, а на томе се до сада очигледно понајмање радило.

Литература

- Ayhan, Kaya. 2009. “Islam, migration and integration : the age of securitization.” In *Migration, Minorities and Citizenship*, eds. Zig Layton-Henry, Danièle Joly. Palgrave Macmillan.
- Bešter, Romana. 2003. „Migracijska politika Slovenije in EU. Primerjava zakonodaje, strateških dokumentov in priporočil, s poudarkom na integracijski politiki.“ *Raziskava v okviru projekta raziskovalnih štipendij Mirovnega inštituta 2002. Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije*. Ljubljana: 2–24.
www2.mirovni-institut.si/slo_html/publikacije/Bester01.pdf. Pristupljeno 3. februara 2017.
- Derans, Žan-Arno and Loran Žeslen. 2011. *Putovanje u zemlju Goranaca. Balkan, početak XXI veka*. Beograd: Medijska knjižara KRUG.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. (a) „‘A zboriš našinski?’ – o upotrebi goranskog govora u Beogradu.“ *Antropologija* 2014 (2): 101–116.

- Ђорђевић Црнобрња, Јадранка, Крел, Александар. 2014. (b) „‘Internacionalizacija’ ličnih imena: Goranci u Beogradu i Nemci u Vojvodini.“ *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 9 (sv. 3): 765–778.
- Ђорђевић Црнобрња, Јадранка. 2015 (a). „Svakodnevno odevanje Goranki u Beogradu – između tradicijskih i savremenih kulturnih praksi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII (2): 303–315.
- Ђорђевић Црнобрња, Јадранка. 2015 (b). “I do Islanda su stigli” – ekonomska i politička migracija Goranaca iz Gore. “ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII (3): 565–579.
- Ђurović, Miloš. 2015. „Hidžab kao fenomen konstruisanja i osporavanja identiteta: primjer savremenog Novog Pazara.“ *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 10 sv. 4 (2015): 821–838.
- Gavrilović, Danijela. 2007. „Gender, Religion, Fundamentalism – The Case of Islam”. In *Islam at the Balkans in the past, today and in the future*, eds. Ђorђевић D., Todorović D., Mitrović Lj., 113–116. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Hasani, Harun. 2011. „Goranies: A respected minority in Serbia, A persecuted minority in present-day Kosovo.“ In *Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804-2004)*, ed. Bataković D., 311–322. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and Arts.
- Jurković, Rahela, Marijeta Rajković Iveta. 2016. „‘Okus doma’: Integracija azilantata protkana transnacionalnim procesima i promicanjem kulinarskih tradicija.“ *Studia ethnologica Croatica*, vol. 28: 147–178. DOI: 10.17234/SEC.28.7.
- Mindak-Zawadzka, Jolanta. 2007. „Gorani – ‘Local’ People?“ *Nationalities affairs* 31: 213–225.
- Mladenović, Radivoje. 2001. *Govor Šarplaninske župe Gora*. Srpski dijalektološki zbornik XLVIII. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU
- Penninx, Rinus, Blanca, Garces-Mascarenas (eds.). 2016. „Integration processes and policies in Europe: contexts, levels and actors.“ *IMISCOE Research Series UvA-DARE (Digital Academic Repository)* DOI: 10.1007/978-3-319-21674-4 Download date: 06 Feb 2017.
- Pucelj, Maja. 2014. *(Ne)uspešna integracija pripadnikov islamske vere v neislamske države*. Magistrsko delo. Kranj: Fakulteta za državne i Evropske študije.

www.fds.si/attachments/article/363/Maja%20Pucelj.pdf Приступљено 7. фебруара 2017.

Rajković Iveta, Marijeta, Rahela Jurković. 2016. „Citizenship *de jure* vs. Integration *de facto*“. Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe. Zagreb 10. -11.11.2016. http://www.imin.hr/c/document_library/get_file?uuid=08186372-10e1-4121-9369-0132bd2466ef&groupId=10156, pristupljeno 12. februara 2017.

Schmidinger, Thomas. 2013. *Gora: Slawischsprachige Muslime zwischen Kosovo, Albanien, Mazedonien und Diaspora*. Wien: Wiener Verlag.

Šeta, Đermana. 2014. „Analiza utjecaja novije zabrane zenskih muslimanskih odjevnih praksi u Evropi“. In *Pažnja! Odjeća, umjetnost, identitet. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa*, ed. Hošić I., 55-64. Bihac: Tehnički fakultet Univerziteta u Bihacu / Odsjek za tekstilni dizajn.

Zlatanović, Sanja. 2011. „Diskurzivno oblikovanje “drugih”: srpska zajednica jugoistočnog Kosova u posleratnom kontekstu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX (2): 79-99.

Извори

Alatke za rad za integraciju imigranata u Srbiji. *International Organization for Migration. Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji*. Projekat Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika. Beograd, novembar 2012. http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/Alatke_za_rad_za_integraciju_imigranata_u_Srbiji.pdf Приступљено 15. септембра 2016.

„Integracija kao dugoročno rešenje za izbeglice i raseljena lica u Srbiji - analitički izveštaj -.“ *Srpski savet za izbeglice*. Novi Sad, jul-oktobar 2006. www.nshc.org.rs/public/publikacije/ssi_integracija_2006_lat.pdf Приступљено 2. марта 2017.

Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglih i interno raseljenih lica. *Odbor vlade Republike Srbije za pripremu nacionalne strategije*. Beograd, april 2002. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Nacionalna%20strategija%20za%20resavanje%20pitanja%20izbeglih%20i%20interno%20raseljenih%20lica.pdf> Приступљено 15. јануара 2017.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima, Republički zavod za statistiku, Beograd 2012. http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%202.pdf . Приступљено 24.6.2013.

Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti – Pregled za republiku Srbiju, Centralnu Srbiju, Vojvodinu, Grad Beograd i Beograd-naselje – Popis 2002. Republički zavod za statistiku Srbije.

<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2003/pdf/G20032002.pdf>

Пристапљено 23.8.2014.

<http://www.nedeljnik.rs/moj-nedeljnik/mojevesti/ljivanovic/evropa-nece-integraciju-migranata-hoce-asimilaciju> Пристапљено 20. августа 2016.

Примљено / Received: 21. 03. 2017.

Прихваћено / Accepted: 06. 11. 2017.